

طراحی سناریوهای سیاستی زیارت مشهد مقدس

بر مبنای روش عدم قطعیت بحرانی

دریافت: ۱۳۹۷/۱۰/۲۴ پذیرش: ۱۳۹۸/۱/۲۰

سیدمهدی سیدمحسنی باغسنگانی^۱

چکیده

موضوع زیارت با وجود اهمیت و جایگاه فوق العاده در مبنای دینی و مکتبی، کمتر مورد توجه عالمانه از منظر دانش سیاست گذاری قرار گرفته است. از سوی دیگر، استفاده از روش های آینده نگارانه در پیش ارزیابی سیاست های عمومی به دلیل برخورد پیش دستانه با عوامل محیط، به تدریج مورد توجه و اقبال دانشمندان حوزه سیاست گذاری قرار گرفته است. این تحقیق در صدد است تا با تکیه بر ترکیب فرایند تحلیل سلسله مراتبی و دلفی و بر مبنای مدل شوارتز، مهم ترین پیشران های اثرگذار بر آینده را شناسایی، اولویت بندی و در نهایت چهارچوب سناریوهای سیاستی آینده زیارت در مشهد مقدس در افق ۱۴۰۴ را طراحی کند. برای این کار، با به کارگیری مطالعه اسنادی و پرسش نامه باز و مصاحبه، دیدگاه ۱۵ صاحب نظر شناسایی شد و با تحلیل مضمون فهرست پیشران ها استخراج و با تکیه به روش دلفی ۸ پیشران اصلی مورد اجماع خبرگان شناسایی و با اجرای فنّ تصمیم گیری چندمتغیره دو پیشران که بیشترین اهمیت و عدم قطعیت را داشتند، شناسایی و بر اساس آن چارچوب سناریوها طراحی شد.

کلیدواژه ها: زیارت، سیاست گذاری فرهنگی، سیاست گذاری زیارت، سناریوپردازی، مشهد مقدس.

مقدمه

سیاست‌گذاری همواره با مفهوم دولت و حکومت پیوند داشته و به تدبیرهای حاکمان در حوزه مسائل مربوط به حکومت اشاره دارد. (شافرینز و پی بریک، ۱۳۹۰: ۲۴). وقتی این واژه به فرهنگ اضافه می‌شود نیز تدبیرها و اقدام‌های دولت و حاکمیت در عرصه فرهنگ را منعکس می‌کند. یعنی سیاست فرهنگی همان سیاست‌های عمومی دولت در امور فرهنگی است (مک‌گوییگان، ۱۳۸۸: ۷). در یک تعریف دیگر، سیاست فرهنگی شامل اصول مکتوب و غیرمکتوبی است که از سوی برنامه‌ریزان برای ایجاد تغییر در وضع موجود و دستیابی به اهداف مطلوب در حوزه‌های مختلف فرهنگی تدوین می‌شود و مدیران آن را اجرا می‌کنند.

در چرخه سیاست‌گذاری، «پیش‌ارزیابی سیاست»^۱ مبنایی برای تحلیل و بررسی سیاست‌ها پیش از تصویب است. به همین جهت «ارزیابی اثر»^۲ اصطلاحی جاری و رایج برای پیش‌ارزیابی سیاست در این دانش است. (کمیسون اروپا، ۲۰۰۱: ۴).

پیش‌ارزیابی سیاست روشی است که در تمام مراحل طراحی و اجرا و نظارت به کمک سیاست‌گذاران می‌آید تا امکان ارزیابی میان نتایج سیاست‌های موردنظر و بدیل‌های آنها را فراهم کند (کریک پاتریک و پارکر، ۲۰۰۷: ۱). در تعریف دیگر، پیش‌ارزیابی سیاست عبارت است از رویکردی تحلیلی و اطلاعات‌محور که به دنبال ارزیابی هزینه‌ها، پیامدها و اثرهای ممکن ابزارهای طرح‌ریزی شده سیاست‌های عمومی است (سازمان همکاری‌های اقتصادی و توسعه، ۲۰۰۱: ۱۰).

برای پیش‌ارزیابی سیاست روش‌ها و مدل‌های متعددی ذکر شده است؛ از جمله: هزینه منفعت، هزینه اثربخشی، اقتصادسنجی، آینده‌نگاری شبیه‌سازی و... «مدل‌های آینده‌نگاری روشی ساختاریافته برای ایجاد بدیل‌ها در فرایند پیش‌ارزیابی سیاست است که امکان بررسی فرصت‌های اجتماعی - اقتصادی و توسعه فناوری را در طرح‌ریزی سیاست‌ها فراهم می‌کند.» (قرونه، ۱۳۹۵: ۱۰۶).

1. Ex-ant evaluation of impact of policy
2. Impact assessment

آنچه امروزه موجب فراگیری استفاده از رویکردهای آینده‌پژوهانه در سیاست‌گذاری شده است، برخورد پیش‌دستانه با روندها و اتفاقاتی محیطی است. به‌عنوان نمونه، شبکه دیده‌بان علوم و فناوری اروپا^۱ با طرح مفهوم «هوشمندی راهبردی در سیاست‌گذاری»^۲ به دنبال تبیین روندهای موجود و پیشرفت‌های حاصل شده است به طوری که ادعا می‌شود «آینده‌نگاری فرایند اصلی یاری‌رسان به سیاست‌گذاران در سطوح ملی و فراملی است.» (میرزا امینی، ۱۳۸۵: ۳۴). در همین زمینه می‌توان به موارد متعدد استفاده از آینده‌پژوهی در سیاست‌گذاری فناوری اشاره کرد (رک: خزایی، ۱۳۹۴: ۲).

هدف نهایی در مدل‌های آینده‌نگاری ارزیابی سیاست، ایجاد شناخت بیشتر در تصمیمات است و ابزار سیاست‌گذاری در این مدل‌ها، فرایند شناختی است که از گروه‌های متعدد کارشناسی و حمایت‌کنندگان تشکیل یافته است.

در این مدل‌ها با هدف کاهش عدم اطمینان و کاهش اختلاف آراء و علایق، چارچوب دومرحله‌ای ارائه می‌شود که شامل مراحل زیر است (موریس، ۲۰۱۱: ۴).

۱. تعریف سناریوهای سیاستی

۲. ارزیابی اثر برای هر سناریوی سیاستی.

ساختار منطقی چارچوبی برای ارزیابی اثر مشارکتی موریس (Morris ۲۰۱۱)

1. European Science and Technology
2. Observatory (ESTO) network

چنان‌که ذکر شد، برخورد پیش‌دستانه با روندها و اتفاق‌های محیط موجب فراگیری استفاده از رویکردهای آینده‌پژوهانه در سیاست‌گذاری شده است. بدون شک سیاست‌گذاری فرهنگی از جهت محیط آشوبناک و متغیر حوزه فرهنگ می‌تواند حداکثر بهره‌مندی از این رویکردها را داشته باشد. در بین مسائل حوزه فرهنگ، موضوع زیارت باوجود اهمیت و جایگاه فوق‌العاده در مبانی دینی و مکتبی، از منظر دانش سیاست‌گذاری کمتر مورد توجه عالمانه قرار گرفته است و با اینکه از جهات مختلف برای سیاست‌گذاران فرهنگی در جمهوری اسلامی ایران حایز اهمیت است، دربارهٔ پیش‌ارزیابی سیاست‌های این حوزه فعالیت قابل قبولی صورت نگرفته است. در این تحقیق، بر اساس چرخهٔ ارزیابی اثر مشارکتی موریس و در گام ابتدایی، درصدد شناسایی و طراحی سناریوهای سیاستی زیارت در مشهد مقدس خواهیم بود.

بیان مسئله و پیشینه تحقیق

زیارت در یک معنای عام در لغت به معنای برگردیدن و برگشتن از چیزی و مایل شدن از آن چیز است (راغب اصفهانی، ۱۴۲۶: ۳۸۷) خواه از دور باشد یا از نزدیک و خواه با گرایش قلبی و قصد باشد یا نه و اعم از اینکه با اکرام و تعظیم زیارت‌شونده همراه باشد یا نه. از این‌رو، دربارهٔ میل عنصری مادی چون خورشید نیز در قرآن کریم از واژه «زور» که به معنای میل کردن است، استفاده شده است (کهف/۱۷). اما در اصطلاح اسلامی / شیعی، ملاقات‌کردن و دیدن و دیدارکردن مظاهر و آیات برتر الهی همراه با قصد تقرب است.

زیارت نزد شیعه، حضوری روحی است و روحانیت بزرگ‌تر از آن زیارت‌شونده است که نفسی است ممتاز که صفات قدسی او بر نفس زائر افاضه می‌شود و او از آن بهره می‌جوید تا پس از اضطراب به اطمینان، پس از شقاوت به سعادت، بعد از ناامیدی به امید و پس از روی کردن به روشنی برسد (الامین ۱۴۲۲: ج ۱۳، ۱۰۶). در قرآن کریم به سراغ کسی یا چیزی رفتن و دیدار کردن با او را زیارت نامیده می‌شود (جوادی آملی، ۱۳۸۵: ۲۴).

با اینکه موضوع زیارت از موضوعات مهم و تأثیرگذار فرهنگی در ایران به‌شمار می‌رود، تحقیقات موجود بیشتر متمرکز بر بُعد معنوی و نقلی زیارت متمرکز بوده و کمتر به ابعاد سیاسی، اجتماعی و فرهنگی آن توجه شده است. کمبود آمارهای دقیق و تفکیک‌شده بر اساس متغیرهایی چون سن، جنس، تحصیلات و ملیت زائر و... نمونه روشنی از بی‌توجهی به این بُعد زیارت است. در بین مطالعات اجتماعی و فرهنگی زیارت می‌توان به «جایگاه سیاسی و اقتصادی زیارت» (قاسمی: ۱۳۸۷)، «کارکرد مزارات و زیارتگاه‌ها» (یوسفی جولندان، ۱۳۸۷)، «لوازم آثار و تربیتی سفرهای زیارتی» (صادقی: ۱۳۸۷) و «فهم جامعه‌شناسی زیارت» (تقی‌زاده، ۱۳۸۶) و نظایر اینها اشاره کرد که بیشتر موردی بوده و نگاه جامع و کلان به موضوع زیارت نداشته‌اند.

در مقاله «تدوین راهبردهای احیای جاده ولایت با هدف توسعه فرهنگ زیارت به روش SWOT» نگارنده کوشیده است با هدف توسعه فرهنگ زیارت و به کمک روش SWOT نقاط قوت و ضعف و فرصت‌ها و تهدیدهای مسیر تاریخی هجرت امام رضا (علیه‌السلام)، حد فاصل نیشابور تا رباط طرق مشهد، را شناسایی و راهبردهای احیای جاده ولایت را استخراج کند. اگر چه این مقاله تلاش می‌کند تا به مسئله زیارت از زاویه مدیریتی و فنی نگاه کند، محدود بودن موضوع به جاده ولایت و روش مبتنی بر مدیریت راهبردی، از نقاط تمایز تحقیق حاضر با این مقاله است (صادق؛ ۱۳۹۷: ۱۲۳).

زهرآقنبری در پایان‌نامه خود با عنوان «شناسایی سناریوهای باورپذیر و محتمل پیش‌روی گردشگری مذهبی در استان قم» تلاش می‌کند تا با شناسایی سناریوهای محتمل و باورپذیر پیش‌روی گردشگری مذهبی در استان قم، به اقدامی عملی در حوزه گردشگری بپردازد و با به‌کارگیری رویکرد عدم قطعیت بحرانی، شاخص‌هایی با بالاترین اهمیت و عدم قطعیت را معرفی می‌کند. این تحقیق از جهت روشی، به مقاله حاضر شباهت دارد. البته، موضوع این تحقیق شهر مقدس قم است و بیشتر متعهد به ادبیات گردشگری، موضوع را بررسی می‌کند. در تحقیق حاضر تلاش شده تا نه فقط از منظر گردشگری، بلکه از دیدگاه آرمان‌های انقلاب اسلامی به مقوله زیارت توجه شود.

وقوع انقلاب اسلامی در ایران و تشکیل و برقراری نظامی اسلامی متأثر از ارزش‌های انقلاب، از ابعاد گوناگون در تلقی و انتظار از زیارت و سیاست‌های حکومتی نسبت به آن تأثیر عمده برجای گذاشت. با توجه به اهداف فرهنگی انقلاب اسلامی، موضوع زیارت همواره از دغدغه‌های اصلی بنیانگذار و سیاست‌گذاران انقلاب اسلامی بوده است. در این نگاه نه تنها به ابعاد فردی و روحی بلکه به ابعاد سیاسی، اجتماعی و مبارزاتی زیارت هم توجه شده است. برای نمونه، ابعاد سیاسی و اجتماعی زیارت از ابتدای انقلاب مورد توجه جدی بنیانگذار انقلاب بوده و ایشان در این باره تصریح می‌کنند:

«چیزی که تا به حال از ناحیه ناآگاهان و یا تحلیلگران مغرض و یا جیره‌خواران به‌عنوان فلسفه حج ترسیم شده است این است که حج یک عبادت دسته‌جمعی و یک سفر زیارتی-سیاحتی است. به حج چه که چگونه باید زیست و چطور باید مبارزه کرد و با چه کیفیت در مقابل جهان سرمایه‌داری و کمونیسم ایستاد! به حج چه که حقوق مسلمانان و محرومان را از ظالمین باید ستاند! به حج چه که باید برای فشارهای روحی و جسمی مسلمانان چاره‌اندیشی نمود! به حج چه که مسلمانان باید به‌عنوان یک نیروی بزرگ و قدرت سوم جهان خودنمایی کنند! به حج چه که مسلمانان را علیه حکومت‌های وابسته بشوراند. بلکه حج همان سفر تفریحی برای دیدار از قبله و مدینه است و بس!» (امام خمینی، ۱۳۸۹، ج ۲۱: ۷۷).

امام‌راحل (ره) در جای دیگر می‌فرماید:

«اسلام بزرگ، دین توحید و شکننده شرک و کفر و بت‌پرستی و خودپرستی‌هاست. دین فطرت و رهایی‌بخش از قیدوبندهای طبیعت و وسواس شیاطین جن و انس در نهان و ظاهر است و دین سیاست‌مدن و راهنمای صراط مستقیم لاشرقیه و لاغربیه است و دینی است که عبادتش توأم با سیاست، سیاستش عبادت است. اکنون که مسلمانان کشورهای مختلف جهان به‌سوی کعبه آمال و حج بیت‌الله روی آورده‌اند و این فریضه عظیم الهی و کنگره بزرگ اسلامی در ایامی متبرکه و در مکانی متبرکه برپا گردیده، مسلمانان مبعوث از قبل خداوند تعالی باید علاوه بر محتوای عبادی، از محتوای سیاسی اجتماعی آن

بهره‌مند شوند و به صرف صورت قناعت نکنند.» (همان، ج ۱۰: ۱۵۸).

حضرت امام (ره) به‌صراحت دیدگاه صرفاً سیاحتی و فردگرایانه به حج را نقد و بر ضرورت توجه به ابعاد سیاسی و مبارزاتی زیارت بیت‌الله تأکید دارند. مقام معظم رهبری نیز در فرمایشی مشابه می‌فرمایند:

«حج از یک طرف مظهر معنویت است - حج ارتباط با خدا، آشناسدن دل با آیات الهی و نزدیک‌شدن هر چه بیشتر انسان به خدا؛ از یک طرف مظهر وحدت است - یکپارچگی امت اسلام، برداشتن دیوارها و حجاب‌ها و پرکردن دزه‌ها و شکاف‌هایی که یا به دست دشمن یا به‌وسیلهٔ تعصبات و اوهام به‌وجود آمده است و نیز ایجاد قدمی به سوی امت واحده اسلامی است؛ و از طرف دیگر مظهر برائت از دشمنان خدا، برائت از مشرکین و ایادی شرک و کفر است. اگر ان‌شاءالله این سه جهت در حج متجسد و متجسم شود، حج فایدهٔ خود را بخشیده است.» (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار کارگزاران حج، ۱۳۷۸/۱۱/۲۶).

چنان‌که ملاحظه می‌شود، در تفکر انقلاب اسلامی برای زیارت نه‌فقط اهداف معنوی فردی و تحول‌بخشی درونی بلکه انتظاراتی سیاسی، اجتماعی و فرهنگی متعددی برشمرده می‌شود. در این دیدگاه، زیارت امتداد مسیر مبارزهٔ سیاسی و اجتماعی مورد نظر اسلام است.

انتظار می‌رود این تلقی از زیارت در سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی فرهنگی حوزهٔ زیارت به‌خوبی منعکس شده باشد؛ اما مطالعهٔ اسناد مرتبط نشان می‌دهد این موضوع در بادی امر نه از منظر فرهنگی، بلکه به‌عنوان یک مقولهٔ فنی - عمرانی، شاخص سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی قرار گرفته است. در سال‌های پس از پیروزی انقلاب هم با اینکه انتظار می‌رفت زیارت متأثر از ابعاد فرهنگی انقلاب به‌طور مستقل مورد توجه واقع شود، تا سال‌ها در حاشیهٔ برنامه‌های توسعه و صرفاً از منظر اقتصادی به آن توجه شد. در نهایت، قانون برنامهٔ توسعه پنجم برای نخستین بار مقولهٔ زیارت را از حاشیه به متن آورد و به‌طور

مستقل آن را مورد توجه و ارزیابی قرار داده است.^۱ (ر.ک: آقاجانی، ۱۳۹۱: ۶۳).

این رویکرد حاشیه‌ای و صرفاً اقتصادی و فنی-مهندسی، در سیاست‌گذاری‌های حوزه زیارت‌تبعات و پیامدهای ناخواسته و متناقضی را پدید آورده است. ایجاد شکاف طبقاتی، از بین رفتن هویت مذهبی و زیارتی مشهد و خالی شدن زیارت مشهد از روح دینی و معنوی و تبدیل آن به یک سفر تفریحی صرف، برخی از این پیامدها ذکر شده است:

«آنچه در سال‌های اخیر بر الگوی توسعه شهر حاکم بوده است و بعضاً بدیهی تلقی می‌شود، نوعی مدرنیسم کور و بی‌ضابطه است که نه تنها هیچ سازگاری با گفتمان انقلاب اسلامی ندارد، حتی امروزه در بسیاری از کشورهای سرمایه‌سالار غربی نیز مورد انتقاد شدید متفکران و اندیشمندان قرار دارد.» (ظهوریان، ۱۳۹۳).

رحمانی در پژوهش خود با عنوان «زیارت و گردشگری؛ از ابهام مفهومی تا آشفتگی سیاست‌گذاری» به دلیل تضاد و آشفتگی در سیاست‌گذاری، نه تنها ادامه این روند را در تضاد با روح مذهبی و معنوی بلکه در بلندمدت مایه کاهش کیفیت گردشگری و از دست دادن فرصت‌های کلیدی از این جمعیت انبوه زائران برای عرصه‌های فرهنگ، هنر، اقتصاد و حتی علم می‌داند. (رحمانی، ۱۳۹۷).

مقایسه وضعیت موجود زیارت در مشهد مقدس از ابعاد گوناگون، با وضعیت مطلوب ترسیم‌شده توسط امام و رهبری، نشان‌دهنده نوعی شکاف و فاصله و «مسئله» از زاویه دید سیاست‌گذاری فرهنگی است. آنچه مبنای طرح مسئله در این تحقیق است، ملاحظه روند نزولی روح معنوی و ابعاد سیاسی و اجتماعی زیارت در مشهد مقدس و جایگزینی رویکردهای لذت‌محور و منفعت‌طلبانه اقتصادی و تبدیل مشهد به یک قطب گردشگری و درآمدزایی، فارغ از ابعاد معنوی آن است. بر این اساس، دغدغه این تحقیق شناسایی آینده بالقوه و بدیل‌های آینده زیارت در قالب سناریوهای سیاستی آینده زیارت در مشهد و ارزیابی و مقایسه میان نتایج سیاست‌های مختلف و بدیل‌های آنهاست. مسئله اصلی در این تحقیق عبارت است از اینکه «با کمک روش‌های آینده‌نگارانه در پیش‌ارزیابی

۱. آقاجانی در «زیارت و گردشگری در برنامه‌ها و اسناد کلان توسعه کشور» به خوبی سیر این تحولات را تبیین می‌کند.

سیاست‌های عمومی، چگونه می‌توان سیاست‌های حوزه زیارت در مشهد مقدس را ارزیابی و نتایج سیاست‌های مختلف و بدیل‌های آنها را با یکدیگر مقایسه کرد».

نوآوری این تحقیق ارائه صورت‌بندی تازه از آینده ممکن و بدیل‌ها برای زیارت در شهر مشهد است که در قالب سناریوها تبیین شده است و در گام‌های بعدی برای سیاست‌گذاری فرهنگی زیارت باید ضمن غنی‌سازی سناریوها و تجزیه و تحلیل و ارزیابی اثر و تحلیل ذی‌نفعان بر اساس این سناریوها توسعه پیدا کند.

فرایند تدوین سناریو بر اساس رویکرد عدم قطعیت بحرانی (مدل شوارتز)

رویکردهای متفاوتی برای تدوین سناریو وجود دارد. بررسی‌ها نشان می‌دهد روش GBN که به «مدل شوارتز» معروف است، بسیار به کار گرفته شده و از اعتبار زیادی برخوردار است. لذا این پژوهش با این رویکرد اجرا شده است. ساخت سناریوها بر اساس روش شوارتز، هشت مرحله اصلی دارد (آذر، ۱۳۹۳: ۸۳۵):

۱. شناسایی موضوع یا تصمیم اصلی

در هنگام توسعه سناریوها شروع کار با نگاه از «درون به بیرون» به جای «بیرون به درون» آغاز می‌شود، و آن عبارت است از شروع فرایند با پرسش یا تصمیمی خاص درباره محیط درونی. سپس بنای سناریوها به سوی محیط بیرونی شکل می‌گیرد (شوارتز، ۱۳۸۸، ۲۱۱).

۲. بررسی تغییرات گذشته برای شناسایی نیروهای کلیدی در محیط منطقه‌ای

گام دوم تهیه فهرست عوامل کلیدی تأثیرگذار بر کامیابی یا ناکامی آن تصمیم است؛ عواملی مانند واقعیت‌هایی درباره مشتریان، تأمین‌کنندگان، رقبا و ...

۳. شناسایی نیروهای پیشران

شامل تهیه فهرست روندهای هدایت‌کننده در محیط کلان است که بر عوامل کلیدی شناخته‌شده در گام قبلی تأثیرگذار هستند. شامل فهرست کنترل‌شده نیروهای اجتماعی، اقتصادی، سیاسی، زیست‌محیطی و فناورانه و نیروهایی که در پس‌نیروهای شناسایی شده در محیط قرار دارند.

۴. طبقه‌بندی بر اساس اهمیت و عدم قطعیت

گام بعد شامل طبقه‌بندی عوامل کلیدی و روندهای پیشران بر اساس دو معیار است: نخست، درجه اهمیت برای موفقیت موضوع یا تصمیم اصلی ای است که در گام اول شناسایی شده است و دوم، درجه عدم قطعیت احاطه‌کننده آن عوامل و روندهاست. نکته اصلی، شناسایی دو یا سه عامل یا روندی است که با اهمیت‌ترین بوده و با بیشترین میزان عدم قطعیت همراه باشند.

۵. انتخاب منطق سناریوها

هدف نهایی رسیدن به سناریوهایی است که تفاوت موجود بین آنها برای تصمیم‌سازان قابل توجه باشد. در واقع، بر اساس طبقه‌بندی انجام‌شده در مرحله قبل، محورهای تمایز سناریوها مشخص می‌شود.

۶. پربار کردن سناریوها

پربار کردن سناریوها با رجوع به عوامل کلیدی و روندهای شناسایی شده در گام‌های دوم و سوم، فعالیت اصلی در این مرحله است.

۷. شناسایی مضامین

زمانی که سناریوهایی با جزئیات بیشتر توسعه یافت، زمان آن رسیده است که با رجوع به موضوع یا تصمیم اصلی شناخته‌شده در گام اول، تمرین آینده انجام شود. تصمیم موردنظر در هر کدام از سناریوها چگونه به نظر می‌رسد؟ چه آسیب‌پذیری‌هایی آشکار شده است؟ و...

۸. تعریف شاخص‌ها و علایم راهنما

طراحی و شناسایی چند شاخص راهنما به منظور نظارت مداوم بر تحولات، در این مرحله شکل می‌گیرد (شوارتز: ۱۳۸۸: ۲۱۶).

روش پژوهش و نمونه و جامعه آماری

این پژوهش به روش ترکیبی اکتشافی انجام شده است. روش‌های ترکیبی به روش‌هایی اطلاق می‌شود که درصدد ترکیب هر دو رویه‌یافت کمی و کیفی در یک مطالعه واحد هستند (محمدپور، ۱۳۸۹: ۷۷). در مرحله شناسایی پیشران‌ها از روش دلفی و برای مشخص شدن اهمیت و عدم قطعیت، از روش تحلیل سلسله‌مراتبی استفاده شد.

جامعه آماری پژوهش خبرگانی بودند که علاوه بر تسلط و آشنایی با مبانی و اهداف فرهنگی انقلاب اسلامی، در حوزه زیارت در مشهد، از لحاظ رشته تحصیلی و سابقه کاری حداکثر تعامل را با مقوله زیارت و سیاست‌گذاری‌های انجام‌شده در آن حوزه داشته باشند. بر این اساس، نمونه‌گیری در این تحقیق تصادفی نیست بلکه عمدی و قضاوتی است (رنجبر، ۱۳۹۱: ۲۴۰).

روش دلفی

روش دلفی از جمله روش‌های ذهنی - شهودی حوزه آینده‌نگاری است که «نورمن دالکی^۱»، «لاف هلمر^۲» و «تی. جی. گوردون^۳» در دهه پنجاه برای غلبه بر ناتوانی‌های سایر روش‌های پیش‌بینی، در شرکت RAND آن را ابداع کردند. ابتدا برای مسائل نظامی به کار رفت، سپس به دلیل اهمیت آن، به سایر حوزه‌ها نیز راه یافت (پاشایی‌زاده، ۱۳۸۷: ۶۳).

اجماع در دلفی

همواره یکی از انتقادهای وارد به روش دلفی، مبهم‌بودن مفهوم اجماع نخبگان در این روش است. در پژوهش‌های مختلف معیارهای متفاوتی برای تعیین میزان اجماع، به کار گرفته شده است (پاشایی‌زاده، ۱۳۸۷: ۷۰). طیف متنوعی از معیارها برای اجماع در دلفی پیشنهاد شده است؛ از قرار گرفتن ۸۰٪ آرا در میان دو طبقه در مقیاس هفت‌درجه‌ای لیکرت تا اینکه حداقل ۷۰٪ خبرگان در مقیاس پنج‌درجه‌ای لیکرت، امتیاز سه و بیشتر به عوامل داده باشند و مقدار میانه ۳/۲۵ یا بیشتر باشد. (آذر، ۱۳۹۳: ۸۴۲). در تحقیق حاضر پیشران‌هایی مورد قبول قرار گرفت که حداقل ۹۰٪ نخبگان که در مقیاس پنج‌درجه‌ای لیکرت به عوامل، امتیاز سه و بیشتر داده و میانه آن هم از ۴ بیشتر باشد.

-
1. Norman Dalkey
 2. Olaf Helmer
 3. T g Gordon

فهرست شرکت‌کنندگان:

ردیف	شغل و جایگاه	مدرك و رشته تحصیلی
۱	مدیر کل اجتماعی و فرهنگی استانداری خراسان رضوی	دکترای جامعه‌شناسی
۲	مدیر دفتر مطالعات فرهنگی اجتماعی شهرداری مشهد	دکترای مدیریت
۳	عضو هیئت مدیره سازمان فرهنگی شهرداری مشهد	دکترای فرهنگ و ارتباطات
۴	عضو هیئت مدیره سازمان فرهنگی شهرداری مشهد	دکترای فرهنگ و ارتباطات
۵	مسئول دبیرخانه پیوست فرهنگی	دکترای مهندسی برق
۶	مدیر فرهنگسرای هویت شهر مشهد (فرهنگسرای بهشت)	لیسانس کامپیوتر
۷	مدیر فرهنگسرای زیارت شهر مشهد	کارشناسی ارشد برنامه‌ریزی توسعه منطقه‌ای
۸	مدیر فرهنگسرای قرآن و عترت	حوزوی، خارج فقه
۹	هیئت علمی دانشگاه علوم اسلامی رضوی	دکترای اقتصاد
۱۰	هیئت علمی دانشگاه امام صادق (ع)	دکترای اقتصاد
۱۱	مدیر کل برنامه‌ریزی و نظارت راهبردی مرکز خدمات حوزه‌های علمیه	دکترای سیاست‌گذاری فرهنگی
۱۲	عضو مرکز رشد دانشگاه امام صادق (ع)	دکترای سیاست‌گذاری فرهنگی
۱۳	کارشناس طرح و برنامه پژوهشگاه دفتر تبلیغات اسلامی	دکترای سیاست‌گذاری فرهنگی
۱۴	پژوهشگر و مدیر مؤسسه پژوهشی امام حسین (ع)	حوزوی، خارج فقه
۱۵	پژوهشگر - نگارنده سند ورزش به‌مثابه نهاد فرهنگی شهر مشهد	دکترای مدیریت ورزشی
۱۶	پژوهشگر - نگارنده سند هویت شهر مشهد	کارشناسی ارشد علوم سیاسی
۱۷	پژوهشگر - نگارنده سند صنایع فرهنگی شهر مشهد	کارشناسی ارشد فرهنگ و ارتباطات
۱۸	پژوهشگر - مدرس دانشگاه	کارشناسی ارشد اقتصاد
۱۹	پژوهشگر - کارشناس سازمان فرهنگی شهرداری مشهد	کارشناسی ارشد ارتباطات

مراحل طی شده در این تحقیق

مطابق مدل شوارتز، در گام اول مطالعه اسناد و مطالعات موجود در زمینه سیاست‌های زیارت در مشهد در دستور کار قرار گرفت. البته، در این مرحله از مطالعه ادبیات جهانی موجود در حوزه پیشران‌های حوزه گردشگری مذهبی هم استفاده شد. (رک: بیمن، ۲۰۰۸: ۱۸۲). پس از مطالعه اسنادی و جمع‌بندی مطالعات به کمک پرسش‌نامه باز و مصاحبه، دیدگاه ۱۵ نفر از نخبگان استخراج شد که فهرست اولیه ۲۵ مورد از پیشران‌ها در این مرحله تدوین و در اختیار صاحب‌نظران قرار گرفت:

ردیف	بازه	فهرست پیشران‌ها	میانگین نظرات نخبگان در مرحله اول
۱	فرهنگی	رشد معنویت‌خواهی و نیاز زائران به تربیت و تحول درونی	۳/۹
۲		تغییر چهره مذهبی ایران و جهان	۳/۶
۳		تهاجم فرهنگی غرب	۳/۳
۴		تغییر هویت مذهبی زیارتی مشهد	۴
۵		توسعه زیارت مجازی	۲/۴
۶		تأثیرهای فرهنگی جهانی شدن	۲/۷
۷	اقتصادی	هزینه سفر	۳/۷
۸		زمان ماندگاری زائر در مشهد	۳/۱
۹		تغییر نگاه به زائر با محوریت کسب سود اقتصادی صرف	۳/۸
۱۰		توسعه سایر انواع قطب‌های گردشگری مانند (کیش و ...)	۲/۸
۱۱		توسعه شکاف طبقاتی در مشهد	۳
۱۲		حرکت در جهت برندسازی برای مشهد	۳/۶
۱۳		میزان بودجه تخصیصی دولت به زیارت	۳
۱۴	اجتماعی	شکاف بین‌نسلی در جامعه	۳
۱۵		تخریب یافت تاریخی شهر	۳/۵
۱۶		تغییر سبک زندگی زائران	۴
۱۷		ظهور تفریحات متنوع در کنار زیارت در داخل شهر مشهد	۳/۹
۱۸		حرکت در جهت تمدن‌سازی اسلامی	۳/۸

۴/۱	مدرن‌سازی شهر مشهد بر اساس نظریات توسعه غربی	محیطی کالبدی	۱۹
۳/۸	تخریب معماری تاریخی شهر		۲۰
۴	وضعیت توزیع کاربری‌های زمین‌های اطراف حرم (تجاری، اقامتی و...)		۲۱
۳/۳	توسعه و بهبود وضعیت ترافیک و حمل و نقل		۲۲
۳/۷	امنیت پایدار مشهد	سیاسی	۲۳
۳/۳	وحدت مدیریتی دستگاه‌های متولی زیارت در استان		۲۴
۳	امنیت اماکن مذهبی رقیب (سوریه، عراق و...)		۲۵

در ادامه و پس از آزمون اولیه، با تکیه به روش دلفی، هشت پیشران اصلی مورد اجماع خبرگان شناسایی و استخراج شد. به‌عنوان پیشران نهایی مواردی انتخاب شد که دست‌کم ۹۰٪ نخبگان در مقیاس پنج‌درجه‌ای لیکرت، امتیاز سه و بیشتر به عوامل داده و میانه آن هم از ۴ بیشتر باشد. در مرحله بعد با اجرای فن تصمیم‌گیری چندمتغیره، دو پیشران که بیشترین اهمیت و عدم قطعیت را داشتند، انتخاب شدند. و در نهایت چارچوب سناریوهای سیاستی آینده زیارت در مشهد مقدس در افق ۱۴۰۴ طراحی شد.

نتایج تحقیق

چنان‌که ذکر شد، مسئله اصلی این پژوهش پیشران اصلی اثرگذار بر آینده زیارت مشهد در افق ۱۴۰۴ بود. هشت پیشران اصلی مورد اجماع نخبگان به شرح زیر است:

۱. مدرن‌سازی شهر مشهد بر اساس نظریات توسعه غربی
۲. وضعیت توزیع کاربری‌های زمین‌های اطراف حرم (تجاری، اقامتی و...)
۳. امنیت پایدار مشهد
۴. تغییر سبک زندگی زائران
۵. ظهور تفریحات متنوع در کنار زیارت در داخل شهر مشهد

۶. رشد معنویت‌خواهی و نیاز زائران به تربیت و تحول درونی

۷. تغییر هویت مذهبی زیارتی مشهد

۸. هزینه سفر.

پس از شناسایی عوامل اصلی، با به‌کارگیری فرایند تحلیل سلسله‌مراتبی، این عوامل به ترتیب زیر اولویت‌بندی شده است.

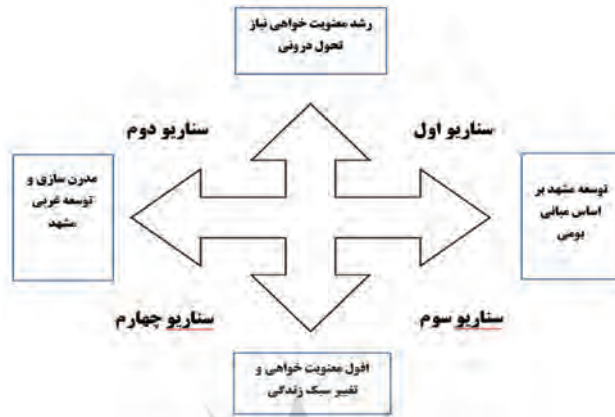
۱. رشد معنویت‌خواهی و نیاز زائران به تربیت و تحول درونی

۲. مدرن‌سازی شهر مشهد بر اساس نظریات توسعه غربی.

توصیف سناریوها

سناریوسازی برخلاف تصور عامیانه، تنها به‌منظور شناسایی محتمل‌ترین آینده یا شناسایی آینده‌های مطلوب و خوشبینانه یا نامطلوب و بدبینانه نیست؛ بلکه اصلی‌ترین کارکرد سناریوها شناسایی آینده‌های متنوع و باورپذیری است که هر یک می‌تواند تحقق یابد و در صورت تحقق به تأثیرهای متعدد بر موضوع مورد بحث، یعنی سیاست‌های زیارت در شهر مشهد، منجر می‌شود. (کشاورز، ۱۳۹۴: ۱۳). مطابق مدل شوارتز، زمانی که مهم‌ترین نیروهای پیشران و منطق تمایز سناریوها مشخص شد، پربارکردن چارچوب سناریوها با رجوع به عوامل اصلی و روندها شناسایی شده و در گام‌های دوم و سوم، قابل اجرا خواهد بود. در هر سناریو باید به عوامل اصلی و روندها توجه شود. گاهی به‌سرعت معلوم می‌شود که کدام جنبه‌های عدم قطعیت باید در کدام سناریو قرار داده شود.

نمودار زیر منطق سناریوها را به خوبی تبیین می‌کند:

سناریو اول: آرمانشهر رضوی

آرمانشهر رضوی بیان‌کننده وضعیت آرمانی و مطلوب زیارت خواهد بود. در این سناریو به روند روبه‌تزايد معنویت‌خواهی به‌عنوان یک نیاز انسانی در پاسخ به زندگی ماشینی توجه می‌شود. با وجود همه برنامه‌های رسانه‌ای، فرهنگی، اقتصادی و حتی امنیتی، روند رو به رشدی از معنویت‌گرایی در جوامع گوناگون نظیر توسعه اسلام در اروپا و... ملاحظه می‌شود. این موضوع سبب می‌شود تا در پاسخ به این نیاز جهانی به معنویت، دین به‌طور عام و زیارت به‌طور خاص مورد توجه همگانی قرار گیرد. توسعه میلیونی زیارت اربعین سیدالشهدا (علیه السلام) با وجود تهدیدهای امنیتی و سانسور رسانه‌ای، مؤید این روند عمومی است. مشهد به‌عنوان یکی از مراجع اصلی زیارت کانون توجه قرار خواهد گرفت.

همزمان با توسعه معنویت‌خواهی، توجه به توسعه مشهد بر اساس مدل‌های بومی و اسلامی، به شکل‌گیری وضعیت آرمانی زیارت در مشهد منجر خواهد شد. در این وضعیت، نهادهای مختلف تصمیم‌گیر و تصمیم‌ساز، از نهادهای سطح بالای حاکمیتی نظیر شورای عالی انقلاب فرهنگی و مجلس شورای اسلامی تا نهادهای محلی و شهری نظیر شورای شهر و آستان قدس رضوی و نهادهای تصمیم‌ساز نظیر حوزه و دانشگاه، به مدل‌های توسعه بومی و اسلامی توجه نشان می‌دهند.

در سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی حوزه سیاست، تمرکز اصلی بر هویت مذهبی-زیارتی مشهد خواهد بود. روند تخریب بافت تاریخی شهر متوقف خواهد شد، توسعه شهر بر مبنای حفظ اصالت‌های فرهنگی و معماری تاریخی شهر خواهد بود، مسافران نه به‌عنوان منبع درآمد و توریست که به‌عنوان زائر مورد توجه خواهند بود و تفریحات متنوع تنها در صورت سنخیت با زیارت در داخل شهر مشهد توسعه خواهند یافت. مشهد در این سناریو الگوی مناسب و ایده‌آلی برای حیات طیبه و شهر آرمانی مذهبی و دینی در سطح جهانی خواهد بود.

سناریو دوم: فرسایش هویتی

در سناریوی دوم به دلیل واکنش جهانی به زندگی ماشینی، شاهد روند روبه‌رشد نیاز زائران به مباحث معنوی و رشد معنویت‌خواهی خواهیم بود. در این سناریو به دلیل ویژگی‌های منحصر به فرد مشهد، انبوه میلیونی تشنگان زیارت از داخل و خارج به سمت حرم رضوی روانه خواهند شد اما شاهد مدل توسعه‌ای برای مشهد خواهیم بود که بر اساس مدل‌های توسعه غربی و شهرهای توریستی و تفریحی و در عدم تجانس با ماهیت زیارتی مشهد خواهد بود.

در این حالت، کسب سود اقتصادی، محور نگاه به زائر در نهادهای تصمیم‌گیر و تصمیم‌ساز خواهد بود. سرمایه معنوی و مذهبی در خدمت کسب درآمدهای کوتاه‌مدت قرار می‌گیرد و به تدریج سیاست‌های غلط و تغییر در معماری تاریخی و تخریب بافت تاریخی شهر، به تغییر هویت مذهبی-زیارتی مشهد خواهد انجامید. این موضوع ریشه در عقاید و تفکرات مجریان و تصمیم‌گیران نهادهای حاکمیتی شهر دارد که وضعیتی متناقض نما را بر شهر حاکم می‌کند و نیاز معنوی مخاطب توسط جریان‌های سوداگر مورد سوءاستفاده قرار خواهد گرفت. این وضعیت اگرچه در کوتاه‌مدت به کسب سودهای اقتصادی منجر می‌شود، در بلندمدت به تخریب هویت زیارتی مشهد و تغییر ذائقه زائر به کاهش سفرهای زیارتی و حتی زیان اقتصادی منجر خواهد شد.

سناریو سوم: تضاد هویتی

بر خلاف سناریوهای اول و دوم، در سناریوی سوم روند تغییر تدریجی سبک زندگی زائران به سوی سبک زندگی مصرفی و غرب‌گرا، موجب افول معنویت‌گرایی در جامعه و مخاطبان سفر زیارتی خواهد شد. این موضوع، ذائقه مصرف‌کننده سفرهای - زیارتی را به تدریج تغییر خواهد داد و زائران به مفهوم واقعی زیارت - که در ابتدای مقاله ذکر شد - کمتر توجه خواهند کرد در این سبک زندگی. سفر زیارتی بیشتر جنبه تزئینی و تفریحی خواهد داشت. آنچه موجب بروز تناقضات و تضادها در این سناریو خواهد شد اهتمام دستگاه‌های حاکمیتی در توسعه بر اساس مدل‌های بومی و اسلامی است. سناریوی سوم پرتضادترین سناریوی موجود است زیرا اگر مدل‌های بومی و مبتنی بر هویت سنتی و اسلامی بتوانند مؤثر واقع شوند، شهر مشهد می‌تواند نقش برجسته‌ای در مقاومت در روند تغییر تدریجی سبک زندگی زائران به سوی سبک زندگی مصرفی داشته باشد. اما اگر این تلاش‌ها قرین موفقیت نشوند، این سبک زندگی زائر است که در شکل‌های مختلف در مقابل این مدل‌ها مقاومت خواهد کرد.

سناریو چهارم: نابودی شهر رضوی

در حقیقت، بیان‌کننده وضعیت موجود سیاست‌های زیارت در مشهد است. در این وضعیت، توسعه شهر مشهد بر اساس مدل‌های غربی در کنار تغییر سبک زندگی زائران به سبک زندگی رفاه‌زده و مصرف‌گرا، هویت مذهبی - زیارتی مشهد را تغییر خواهد داد و آن را به شهری تفریحی و توریستی مبدل خواهد کرد و به تدریج فاصله تدریجی میان هدف و روح معنوی انقلابی زیارت پدید خواهد آورد.

در نتایج اولیه این سناریو می‌توان به تغییر هویت مذهبی زیارتی مشهد، تغییر نگاه به زائر با محوریت کسب سود اقتصادی صرف، توسعه شکاف طبقاتی در مشهد، تخریب بافت تاریخی شهر، تغییر سبک زندگی زائران، ظهور تفریحات متنوع در کنار

زیارت در داخل شهر مشهد و تخریب معماری تاریخی شهر اشاره کرد. در بلندمدت، ادامه این مسیر منجر به تغییر کامل هویت، بافت و فرهنگ و زندگی در شهر مشهد خواهد شد.

بر اساس مدل شوارتز، برای پربارکردن سناریوها، با رجوع به عوامل کلیدی و روندهای دیگر، از پیشران‌های شناسایی شده نیز استفاده می‌شود. بیشتر پیشران‌ها در هر کدام از این سناریوها می‌توانند نقش متفاوتی را برعهده بگیرند. به‌عنوان مثال، وضعیت کاربری اراضی اطراف حرم رضوی در هر کدام از سناریوها می‌تواند وضعیت متفاوتی پیدا کند. با هدف پیش‌ارزیابی سیاست‌ها در ساختار ارزیابی اثر مشارکتی موریس، این تحقیق در مرحله اول تنها متولی شناسایی و اولویت‌گذاری پیشران‌ها و تدوین منطق سناریوها بود. در این مرحله، با شناسایی آینده ممکن و بدیل‌های آن، زمینه برای پیش‌ارزیابی سیاست‌های زیارت بر اساس هر کدام از چهار سناریوی فوق، ممکن و مهیا شده است.

نتیجه‌گیری

شکاف میان وضعیت موجود زیارت رضوی با انتظاراتی که از دیدگاه مکتبی و انقلابی از زیارت با معرفت وجود دارد، موجب طرح مسئله زیارت در حوزه سیاست‌گذاری فرهنگی می‌شود. در این تحقیق، با هدف ارزیابی نتایج سیاست‌های موردنظر با بدیل‌های آنها، از پیش‌ارزیابی سیاست و در میان رویکردهای مختلف پیش‌ارزیابی سیاست، از رویکردهای آینده‌پژوهانه در سیاست‌گذاری استفاده شد تا از امکان برخورد پیش‌دستانه با روندها و اتفاق‌های محیط بهره‌مند شویم.

بدین منظور، با تکیه بر مدل شوارتز و استفاده از فنّ دلفی، ابتدا عوامل کلیدی تأثیرگذار بر موضوع مورد بحث - شامل عوامل فرهنگی، اقتصادی، اجتماعی، محیطی کالبدی، سیاسی و مدیریتی - و سپس نیروهای پیشران اصلی شناسایی شد:

۱. مدرن سازی شهر مشهد بر اساس نظریات توسعه غربی
 ۲. وضعیت توزیع کاربری های زمین های اطراف حرم (تجاری، اقامتی و...)
 ۳. امنیت پایدار مشهد
 ۴. تغییر سبک زندگی زائران
 ۵. ظهور تفریحات متنوع در کنار زیارت در داخل شهر مشهد
 ۶. رشد معنویت خواهی و نیاز زائران به تربیت و تحول درونی
 ۷. تغییر هویت مذهبی زیارتی مشهد
 ۸. هزینه سفر.
- با انتخاب مهم ترین و غیرقطعی ترین پیشران ها، چارچوب سناریوهای آینده زیارت استخراج شد تا در پیش ارزیابی سیاست های زیارت، مبنای بررسی و استفاده قرار گیرد. با توجه به خلأ تحقیقات روشمند در حوزه سیاست گذاری زیارت، این تحقیق می تواند گام اول مسیر پیش ارزیابی سیاست های حوزه زیارت در مشهد باشد.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

منابع و مأخذ

- آذر، عادل و دیگران. (۱۳۹۳). «طراحی مدلی نوین جهت ایجاد چارچوب سناریوهای آینده سازمان با رویکرد برنامه‌ریزی سناریو مورد مطالعه: مرکز آمار ایران». مدیریت فرهنگ سازمانی. دوره ۲. ش ۴. صص: ۸۳۱-۸۴۸.
- آقاجانی، حسین و دیگران. (۱۳۹۱). «زیارت و گردشگری در برنامه‌ها و اسناد کلان توسعه کشور». دوفصلنامه مطالعات گردشگری. دوره اول. سال اول. صص: ۶۳-۷۵.
- الأملین، حسن. (۱۴۲۲ق). دائرة المعارف الإسلامية الشيعية. بيروت: دارالتعارف للمطبوعات.
- پاشایی‌زاد، حسین. (۱۳۸۷). «نگاهی اجمالی به روش دلفی پیک نور». کتابداری و اطلاع‌رسانی. دوره ۶. ش ۲. صص: ۶۳-۷۹.
- تقی‌زاده داوری، محمود. (۱۳۸۶). «جامعه‌شناسی زیارت». مجله معرفت. ش ۴۵. صص: ۵۹-۶۱.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۵). ادب فنای مقریان. قم: اسراء.
- خزایی، سعید و دیگران. (۱۳۹۴). «طراحی الگوی آینده‌پژوهانه اسناد سیاست‌گذاری فناوری انقلاب اسلامی». پژوهشنامه انقلاب اسلامی. دوره ۵. ش ۱۶. صص: ۱-۲۵.
- خمینی، روح‌الله. (۱۳۸۹). صحیفه: مجموعه آثار امام خمینی (ره) (بیانات، پیام‌ها، مصاحبه‌ها، احکام، اجازات شرعی و نامه‌ها) (دوره بیست و دو جلدی). قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۲۶ق). مفردات الفاظ القرآن الکریم. تحقیق: صفوان عدنان داوودی. بیروت: طلیعة النور.
- رحمانی، جبار. (۱۳۹۷). «زیارت و گردشگری: از ابهام مفهومی تا آشفتگی سیاست‌گذاری». خبرگزاری مهر: <https://www.mehrnews.com/news/4505158>. تاریخ مشاهده: ۱۳۹۹/۱/۲۵.
- رنجبر، هادی و دیگران. (۱۳۹۱). «نمونه‌گیری در پژوهش‌های کیفی: راهنمایی برای شروع». مجله دانشگاه علوم پزشکی ارتش جمهوری اسلامی ایران. دوره ۱۰. ش ۳ (مسلسل ۳۹). صص: ۲۳۸-۲۵۰.
- شافریتز، جی‌ام و بی‌بریک، کریستوفر. (۱۳۹۰). سیاست‌گذاری عمومی در ایالات متحده آمریکا. مترجم: حمیدرضا ملک‌محمدی. تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق (علیه‌السلام).
- شوارتز، پیتر. (۱۳۸۸). هنر دورنگری: برنامه‌ریزی برای آینده در دنیای با عدم قطعیت. مترجم: عزیز علیزاده. تهران: مؤسسه آموزش و تحقیقاتی صنایع دفاعی.
- صادق، جواد؛ رجوعی، مرتضی و قاسمی جوزانی، محمد. (۱۳۹۷). «تدوین راهبردهای احیای جاده ولایت با هدف توسعه فرهنگ زیارت به روش SWOT». فرهنگ رضوی. دوره ۶. ش ۲۲. صص: ۱۲۳-۱۴۷.
- صادقی، مریم. (۱۳۸۷). «لوازم، ارکان و آثار تربیتی سفرهای زیارتی». مجموعه مقالات هم‌اندیشی زیارت. ج ۲. قم: مشعر. صص: ۸۵۳-۸۹۷.
- ظهوریان، میثم. (۱۳۹۳). «از حمایت از سرمایه تا سرمایه‌سالاری: نگاهی به آینده الگوی توسعه شهر مشهد». در: <http://old.alef.ir/vdcgw9x7ak9t4v.rpra.html?۲۴۴۸۳۸>. تاریخ مشاهده: ۱۳۹۹/۱/۲۵.
- قاسمی، نرگس. (۱۳۸۷). «جایگاه سیاسی و اقتصادی زیارت». مجموعه مقالات هم‌اندیشی زیارت. ج ۲. قم: مشعر. صص: ۹۴۱-۹۵۶.

- قرونه حسن و دیگران. (۱۳۹۵). «طبقه‌بندی ابزارهای پیش‌ارزیابی سیاست با رویکرد آینده‌پژوهی». فصلنامه سیاست‌گذاری عمومی. دوره ۲. ش ۲. صص: ۱۰۵-۱۱۹.
- قنبری، زهرا. (۱۳۹۵). شناسایی سناریوهای باورپذیر و محتمل پیش‌روی گردشگری مذهبی در استان قم. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشکده مدیریت و اقتصاد دانشگاه قم.
- کشاورز ترک، عین‌الله. (۱۳۹۴). «طراحی سناریوهای تهدیدات نوظهور فرهنگی انقلاب اسلامی بر مبنای روش عدم قطعیت بحرانی». پژوهشنامه انقلاب اسلامی. سال چهارم. ش ۱۵. صص: ۱-۱۹.
- محمدپور، احمد. (۱۳۸۹). «روش‌های تحقیق ترکیبی به‌عنوان سومین جنبش روش‌شناختی: مبانی نظری و اصول عملی جامعه‌شناسی کاربردی». مجله پژوهشی علوم انسانی دانشگاه اصفهان. دوره ۲۱. ش ۲ (پیاپی ۳۸). صص: ۷۷-۱۰۰.
- مک‌گویگان، جیم. (۱۳۸۸). بازنمایشی در سیاست فرهنگی. مترجم: نعمت‌الله فاضلی و مرتضی قلیچ. تهران: دانشگاه امام صادق (علیه‌السلام).
- میرزائینی، محمدرضا. (۱۳۸۵). «هوشمندی راهبردی در سیاست‌گذاری روند تکامل آینده‌پژوهی و آینده‌نگری در حوزه سیاست‌گذاری‌های علم و فناوری اروپا». رشد فناوری. دوره ۲. ش ۶. صص: ۳۲-۳۶.
- یوسفی جولندان، منصور. (۱۳۸۷). «کارکرد مزارات و زیارتگاه‌ها». مجموعه مقالات هم‌اندیشی زیارت. ج ۲. قم: مشعر. صص: ۹۵۷-۹۷۲.

- EUROPEAN COMMISSION Budget, 2001, *EX ANTE EVALUATION A PRACTICAL GUIDE FOR PREPARING PROPOSALS FOR EXPENDITURE PROGRAMMES*, December 2001, ec.europa.eu/smart-regulation/evaluation/docs/ex_ante_guide_2001_en.pdf.
- Kirkpatrick Colin, Parker David-, *2007 Regulatory Impact Assessment Towards Better Regulation*, Edward Elgar Publishing.
- OECD (2001), "Improving Policy Instruments through Impact, Assessment", SIGMA Papers, No. 31, OECD Publishing, Paris.
- Morris, J. B., V. Tassone, R. De Groot, M. Camilleri, and S. Moncada. 2011. *A Framework for Participatory Impact Assessment: involving stakeholders in European policy making, a case study of land use change in Malta*. Ecology and Society : (1)16 12. [online] URL: <http://www.ecologyandsociety.org/vol16/iss1/art12>.
- Yeoman Ian, 2008, *Tomorrow's Tourist Scenarios & Trends*, Routledge.

شرویش گاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتمال جامع علوم انسانی